

Таким чином, існують реальні підстави припускати, що частина матеріалів трипільської спільності (як і інших культур мідного-бронзового віків) могла відбити уявлення про глобальний катаклізм¹.

СИМВОЛІКА ЧАСУ У СВІДОМОСТІ ДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ

Всім нам відомо, що існує кілька основних категорій, без визначення та використання яких існування людства неможливе. Однією з таких необхідних категорій, про яку хотілося б згадати у нашому короткому нарисі, є Час.

«Буття й небуття, щастя й нещастя — все це має свій корінь у часі. Час приводить до зрілості істоти... Саме Час змінює у світі всі сприятливі та несприятливі почуття й думки. Час знищує всі істоти й створює їх знову. Час проходить невинно однаково для всіх істот... ті явища, які вже відбулися, або ще не настали, або відбуваються в даний момент, — створені Часом» — так з деяким перебільшенням у давньоіндійській Махабхараті наголошено на величезній ролі Часу в житті людства та природи.

Коли ми думаємо про Час, то пригадуємо численні випадки, де Час стає наче головною дійовою особою чи рушійною силою. Без сумніву, Час — одна з тих категорій, які людина усвідомила як об'єктивну реальність у своєму повсякденному житті, адже людина ніколи не залишається поза впливом Часу. І приклади цього відомі на кожному кроці.

З дитинства ми знаємо, що будь-яка подія є зараз, була вчора або буде завтра. Ми привчаємось до того, що секунди складаються у хвилини, а хвилини — у години, що дні змінюються ночами, дні й ночі об'єднуються у тижні та місяці, місяці — у роки, а останні — у століття, тисячоліття та ери.

¹ Чмихов М. О. Ідея священного шлюбу у культурі трипільських племен // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1 полевого семинара. — Тальянки-Вессаль Кут-Майдаецкое, 1990. — С. 158—161;

Чмихов Н. А. Древнейшие проявления мифов о Зевсе и Европе в материалах Украины // Отечественная философская мысль XI—XVII ст. и греческая культура. — К., 1991. — С. 109—121;

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992. — 362 с.

Частини дня нам показує годинник, частини тижня, місяця, року — календар. І при цьому, завантажені повсякденними справами, ми не замислюємося над тим, що використовуємо у подібних обставинах Час — одну з форм існування матерії.

Час має для нас неабияке значення. Ми люди свого Часу не лише тому, що існуємо у певну історичну епоху, а й тому, що по-своєму вираховуємо й навіть гаємо Час. І відповідно до своїх поглядів про роль Часу в житті та його особливості, кожен з нас, очевидно, має й власне уявлення (іноді досить спрощене) про вигляд Часу.

Що ж таке Час? Ставлячи це запитання, корисно пригадати, що кожне явище має свою історію. Дуже давніми є й перші спроби вивчення та використання Часу. Саме тому надзвичайно важливо спочатку звернутися до основних уявлень про роль та значення Часу, які існували у стародавніх людей.

Найдивовижнішим, на перший погляд, для нас є те, що основні закономірності, пов'язані з Часом, були помічені людиною ще первісного суспільства — людина жила в Часі, вимірювала його, примножувала свої багатства протягом Часу. Вже тоді Час було усвідомлено у багатьох його проявах.

Важливо наголосити на тому, що Час сприймався людиною разом з будь-якою формою руху. У *механічному* русі, прикладом якого було насамперед пересування самої людини, тварин та інших живих організмів, Час став, зокрема, характеристикою подоланого шляху. Назви типу «день (кілька днів) ходи» або «їзди», відомі у багатьох народів, виразно підкреслюють цю закономірність. У *біологічному* русі, скажімо, житті людей, тварин чи рослин, Час сприймався як характеристика окремих етапів розвитку. При цьому Час розумівся насамперед у зв'язку з життям людини, тривалість якого — вік — стала одним з найважливіших еталонів Часу. Про це, з одного боку (наприклад, у слов'ян), переконливо свідчить сама узагальнююча назва людини типу «чоловік», яка, на думку дослідників, буквально означає «цілий вік», а з іншого — те, що навіть окремі частини життя — молодість, старість та ін. також позначаються за допомогою цього терміна «вік»: людина молодого, похилого та ін. віку. Недаремно термін «вік» став не лише еквівалентом довжини життя й інших істот, а й великих періодів життя всього людства — наприклад, кам'яний, бронзовий, залізний віки.

У *суспільних відносинах* Час розцінювався первісними людьми насамперед у трьох вимірах — сучасності, минулому та майбутньому через зв'язок життя й діяльності теперішніх членів суспільства, їхніх прашурів та майбутніх поколінь. Розуміння реального зв'язку вказаних трьох вимірів Часу призвело до

численних міфів про створення основних багатств і надбань суспільства далекими пращурами та до утвердження думки про можливість існування теперішнього лише завдяки минулому. При цьому, однак, вважалося, що безпосередній зв'язок подій минулого й теперішнього можливий і нині: минуле, сучасне та майбутнє часто тоді не лише не протиставлялися, а іноді сприймалися ніби злитими докупі. Так, наприклад, у давніх римлян бог Часу Янус зображувався з двома обличчями, одне з яких дивилося у майбутнє, а друге — у минуле. За уявленнями австралійців, хоча першопращури жили у давні часи, які одержали назву «часи снів», після них лишилися чуринги (предмети найчастіше видовженої овальної форми з каменю або дерева) — спільні символи тогочасної й нині існуючих аборигенів. І сьогодні натерта червоною мінеральною фарбою — вохрою — чуринга вважається здатною забезпечити людей необхідним, наприклад, тваринами, на яких вони полюють, рослинами, якими харчуються, сприяти появі дітей у роді. У давніх індіців пращурами, незважаючи на свій вік, вважалися і всі померлі. При цьому їх поховальний обряд передбачав відродження померлого до наступного життя, а зерно, яким посипали померлого, виконуючи цей обряд, мало перетворитися (як вважали індіці) у корів.

З іншого боку, плін Часу було усвідомлено й у *житті природи* в цілому, бо основні природні процеси виразно підпорядковано закономірностям Часу. Так, наприклад, регулярно відбуваються зміна пір року, дня — ніччю, окремих частин дня й пов'язаних з цим процесів життя та діяльності не лише рослин чи тварин, а й самої людини.

Вже у первісному суспільстві Час було усвідомлено у двох основних значеннях: з одного боку — в його конкретних складових частинах, які вимірювали, а з іншого — в абстрактному понятті плину Часу в цілому, що існує як минуле, сучасне й майбутнє. Вже тоді було звернуто увагу на те, що кожен окремий проміжок Часу існує начебто за єдиною формулою — він має початок, досягає кульмінації, а потім закінчується, щоб через деякий час поновитися знову. Такими, наприклад, для дня будуть ранок, полудень та вечір, для місяця — народження молодика, повномісяччя та «вмирання» місяця, для року — Новий рік, середина року та закінчення. Незавжди помітити, що подібні стадії — початок, середину, закінчення — проходить і будь-яка діяльність людини, а основна робота людини повністю підпорядкована такому важливому проміжку Часу як рік. Саме протягом року разом із зміною клімату, навколишнього середовища та довжини дня людина виконує свій господарський сезон повністю; починає його разом із пробудженням природи

навесні та завершує разом із її завмиранням восени. Землероб сіє, доглядає, збирає врожай, скотар — випасає, перегає худобу, готує продукти тваринництва до зими. Взмикну як землероб, так і скотар, припиняють активну роботу надворі, але обробляють одержану продукцію, готуються до нового трудового сезону. За такого, пов'язаного з особливостями ритму життя первісної людини, розуміння взаємодії минулого, сучасного та майбутнього загальною формулою плину Часу стало коло — цикл, початком якого вважали момент, коли з небуття виник організований Всесвіт разом з його структурними кінцевими елементами, тваринами, рослинами та людьми, а закономірним кінцевим результатом розвитку майбутнього — повернення до минулого, до початку розвитку всесвіту, стану, що ототожнювався з темрявою, океаном чи безоднею.

Оскільки природні процеси багатогранні і водночас взаємопов'язані та досить часто відбуваються синхронно, здавна було помічено можливість виміру одних із них завдяки іншим. Зокрема, моменти змін пір року можна виміряти за особливостями зміни клімату на землі, але разом з тим — і за допомогою визначення регулярності руху сонця та сузір'їв. Адже відомо, що у дні весняного та осіннього рівнодення, коли сонце сходить на сході та сідає на заході, день дорівнює ночі. В найдовший день року — день літнього сонцестояння — точками сходу та заходу сонця стають північний схід і північний захід, а при найкоротшому дні — дні зимового сонцестояння — схід сонця збігається з південним сходом, а захід — з південним заходом. В той же час опівдні кожного дня сонце перебуває над південною точкою горизонту, яка є серединою денного шляху сонця, а тінь від предметів у цей момент вказує точно на північ.

Саме тому, наприклад, у священних книгах давніх індіців — ведах підкреслено, що образом часу в цілому є рік і кожна окрема міра часу визначається особливістю місцеперебування сонця на небі, а в ацтеків символами руху часу та року була сонячна свастика (мал. 1, 2). Не дивно, що за такого розуміння час у давніх індіців вважався «океаном творінь», а рік — володарем всього живого.

Мал. 1. Символ руху часу в ацтеків.

Мал. 2. Символ року в ацтеків.

Підпорядковуючи свою діяльність природному циклові, люди ще з часів первісного суспільства починали календар з моменту весняного пробудження природи — початку астрономічної весни, тобто весняного рівнодення.

Можна стверджувати, що весняне рівнодення було Новим роком не лише у давніх індоевропейців та їхніх сусідів, а й інших народів. Цікаво, що святкування дня весняного рівнодення як найважливішого свята року зафіксовано і в народів південної півкулі. І хоча з появою держави та відходом у хронології від природного календарного циклу початок року в багатьох народів перенесено на інші дні року, весняне рівнодення й понині вважається Новим роком у народних чи державних календарях індійців, іранців, народів Середньої Азії та ін.

Закономірний інтерес викликає в нас питання про початок року і в давніх слов'ян. Тому зупинимося на ньому детальніше.

Аналізуючи орнамент посуду IV ст. н.е., Б. О. Рибakov намагався ще на початку 1960-х рр. довести, що в ранньослов'янському календарі (який, на його думку, й було втілено в орнаменті) Новим роком був день зимового сонцестояння. Але ця думка Б. О. Рибакova не знайшла підтримки в пізніших працях інших дослідників (Курочкіна О. В., Топорова В. Н., Болонєва Ф. Ф., Климишина І. А.), які стверджують, що Новий рік у слов'ян, як і в інших народів, відзначався в давнину за весняним рівноденням. Останнє здається слушним і нам. Адже, як слушно вказують дослідники давньоруського календаря, саме весняним Новим роком пояснюється те, чому в християнському календарі Володимира Новим роком стало 1 березня. На користь весняного Нового року у слов'ян, як нами вже було зазначено (Короткий астрономічний календар на 1981 р. — К., 1980), свідчать народні назви місяців у слов'ян та розташування цих місяців у календарі. Оскільки ці назви майже однакові у всіх слов'янських народів, а українські назви місяців, на думку дослідників, є найкращими для території східного слов'янства епохи Київської Русі, проаналізуємо зміст цих назв.

Пригадаємо насамперед, що до хрещення Русі, як і в багатьох інших народів, у східних слов'ян застосовувався сонячно-місячний календар з 19-річним циклом. Існування цього циклу було зумовлене тим, що зміна пір року (365 дн.) визначалася за рухом Сонця, довжина кожного місяця — періодом зміни фаз Місяця (29,5 дн.), а рік починався з новомісяччя, найближчого до весняного рівнодення. Оскільки 12 місячних місяців дорівнюють 354 дн., а сонячний рік — 365 дн., по закінченні вже першого року циклу різниця між рівноденням та новомісяччям станови-

тиму 11 дн., тобто новий рік почнеться за 11 днів до рівнодення (мал.3). По закінченні 12 місяця другого року циклу ця різниця зросте до 22 дн., а по закінченні третього року — до 33-34 дн. Тому, щоб починати рік у новомісяччя, найближче до рівнодення, додається 13-й 30-денний місяць, після якого новомісяччя (й Новий рік) випадатиме вже на 4-й день до рівнодення. В результаті періодичних 7 тринадцятих місяців протягом 19-річного циклу різниця між днями рівнодення та новомісяччя знову відбуватимуться в один і той самий день.

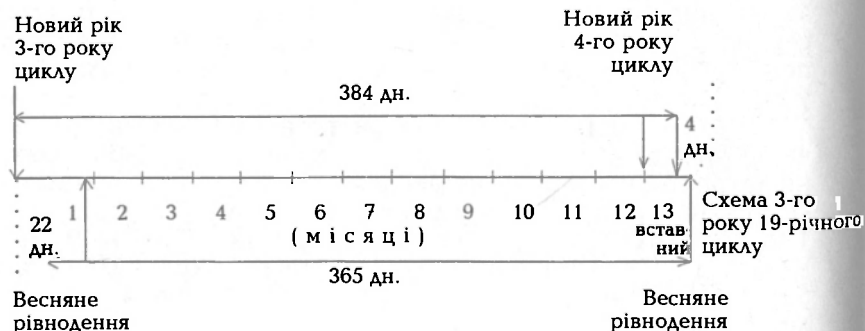
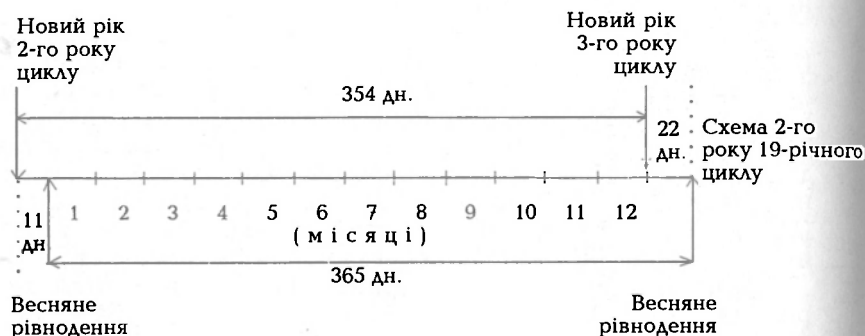
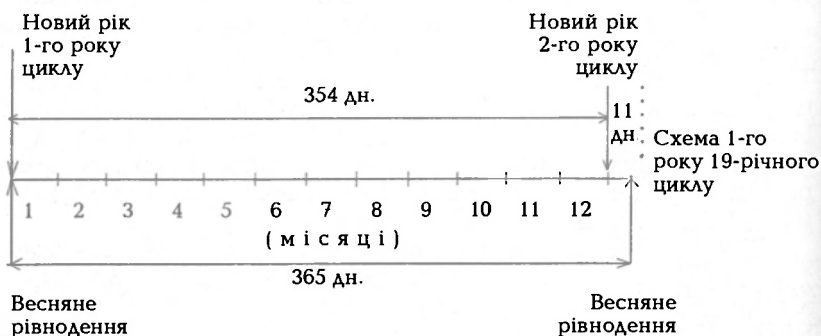
Зупиняючись на назвах окремих місяців, найкраще почати з того місяця, назва якого відбиває конкретну діяльність людини в точно визначеному в межах року короткому проміжку часу. Виразним прикладом такої назви є серпень — місяць жнив, місяць, який збігався з жнивими, очевидно, саме на початку багаторічного циклу.

За агрокліматичними таблицями в Середньому Подніпров'ї (теперішній Київській обл.) воскова стиглість вівса, ячменю та ярої пшениці настає 15—20 липня, а збирати ці культури починають 24 липня — 15 серпня, а найчастіше — з 10 серпня, тобто через 142 дні (або через 4 місяці місячні й 24 дн.) після дня весняного рівнодення (21 березня). Але в кін. Х ст. весняне рівнодення відбувалося 15 березня за юліанським стилем (далі ю.ст.), тобто зернові культури починали збирати 18 липня — 9 серпня (ю.ст.), або переважно з 4 серпня (ю.ст.).

Отже, дохристиянський серпень міг початися після дня рівнодення або через 5 місячних місяців — 9 серпня (ю.ст.), або через 4 місячні місяці — 11 липня (ю.ст.). Але, оскільки, за висновком Б. О. Рибаківа, святом зібраного врожаю на Русі вважався «день земних плодів» — другий Спас (6 серпня (ю.ст.), закінчення жнив слід відносити до кінця липня — початку серпня (ю.ст.), а отже, й вважати, що дохристиянський серпень був 5-м місяцем після весняного рівнодення й відповідав у кін. Х ст. н.е. періоду з 11 липня по 8 серпня (ю.ст.) (мал. 4).

В такому разі Новий рік дохристиянського календаря, починаючись за 4 місячні місяці до 11 липня (ю.ст.) (або 1 серпня дохристиянського — надалі дохр. — календаря), збігався б із весняним рівноденням у дохристиянському календарі лише 1 квітня (дохр.), а не 1 березня (дохр.) чи 1 травня (дохр.), адже від 1 березня (дохр.) до 1 серпня (дохр.) налічується 5 місячних місяців, а від 1 травня (дохр.) до 1 серпня (дохр.) — лише 3 місяці.

З іншого боку, коли б рік почався 1 березня (дохр.), серпень (дохр.), випадав би на 11 червня по 10 липня (дохр.), а коли б з 1 травня — на 9 серпня — 7 вересня (дохр.). Як у

Мал. 3. Відповідність сонячного року й місячного місяця в початкових роках 19-річного циклу.

Весняне рівнодення				Весняне рівнодення			
15.III	13.V	11.VII	8.IX	6.XI	4.I	5.III	
13.IV	11.VI	9.VIII	7.X	6.XII	4.II	юліанський календар	
(місяці)							
1	2	3	4	5	6	7	8
квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад
9	10	11	12	язичницький календар Русі			
грудень	січень	лютий	березень				

Мал. 4. Схема співвідношення давньоруського та юліанського календарів в кін. X ст. н.е.

першому, так і в другому разі це суперечило б змістові місяця серпня як періоду збирання врожаю. Разом з тим березень, який у сучасному українському календарі вважається тотожністю юліанського мартіуса й першим місяцем весни, не міг бути таким у дохристиянському календарі принаймні ще з двох причин: по-перше, мартіус-березень (ю.ст.) в 988 р. починався за півмісяця до весняного рівнодення, бо останнє випадало в X ст. на 15 березня (ю.ст.), а по-друге, місяць лютий, який передував березню, уособлював кульмінацію всієї лютої зими з її найбільшими морозами (що, як відомо, нині припадає на січень), й було б дивним, якби після лютого — середини зими — одразу наставав місяць весняного рівнодення, тобто астрономічної весни.

Підтвердженням сказаного вище є й те, що серед назв усіх теперішніх весняних місяців — березня, квітня, травня, назви березня, або ж сухия, що пояснюється як місяць цвітіння берези чи підсихання землі, та травня — місяця буйства трав — є дуже конкретними й не передають весняного розквіту природи з початком астрономічної весни. Зате саме цей момент повністю втілено в назві квітня.

З початком весни (й кожного нового року) природа мовби поверталася до свого первісного стану, а людина — до повторення діяльності минулого року. Таким чином, кожен рік сприймався замкненим циклом, в результаті чого формою й символом року (а внаслідок значення року в вимірі часу — й символом часу) ставало коло, а закономірності життя природи й людини, що виявлялися на фоні року, відбивалися у формі закону універсального колобігу всесвіту. Не випадковий характер уявлення про цей колобіг підкреслює хоч би вже те, що воно існувало як основне в первісному, рабовласницькому та феодальному суспільстві різних народів світу.

Найвиразніше це уявлення простежується на прикладі, мабуть, ще загальноіндоевропейського поняття про «риту» (від слова «ри» — «рух», «шлях»), що стосувалося насамперед *руху неба*. В Греції риті відповідало поняття «тео», в Китаї — «дао». Подібного сенсу надавалося в індійців «драхмі», у греків — «року», в Єгипті — «маат», в Шумері — «ме», у слов'ян насамперед «ряд».

Рита вважався першоосновою будь-якого явища в природі чи житті людини. Оком, обличчям рити були діти найдавнішої індоевропейської богині Адіті — Адітті, кожен з яких уособлював один з 12 сонячних місяців, тобто періодів перебування сонця в кожному із сузір'їв зодіаку. До того ж віз рити з 12 спицями (за числом зодіакальних сузір'їв) символізував рік. Тому не дивно, що одним із символів року був зодіак. Зодіак, як

відомо, це насамперед коло з 12 сузір'їв (Риби, Овен, Телець, Близнята, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козеріг, Водолій), розташованих вздовж видимого з землі щорічного шляху сонця — екліптики й кожне з яких має власні назву та символ (мал.5). Разом з тим зодіак був геоцентричною моделлю всесвіту — системою, що об'єднувала уявлення про рух часу та будову Всесвіту. Оскільки крім сонця в колі зодіаку обертаються ще 6 планет (Місяць, Марс, Меркурій, Венера, Сатурн, Юпітер), які також можна помітити неозброєним оком з Землі, в повному зодіаку небесні тіла утворюють не лише кругові композиції, а й відбивають трьохчастинну структуру неба. Розглянемо, наприклад, кругову структуру грецького елліністичного зодіаку (мал.6). В центрі Всесвіту, на найвищому небі, поміщено бога небес Зевса. Середнє небо зайняте 7 найвищими богами — господарями планет; основна планета належить Зевсові, а кожній з них присвячено окремий день сединного тижня. Нижнє небо створене 12 сузір'ями зодіаку.

Першим місяцем року (першим сузір'ям зодіаку) вважається місяць, у сузір'ї якого міститься точка (надалі т.) весни — місце сонця в день весняного рівнодення. Місце в зодіаку, протилежне т. весни, займає т. осені. По одну сторону зодіаку (посередині між т. весни і т. осені) перебуває т. літа, а по другу — т. зими. Таким чином, точки пір року ділять все коло зодіаку на 4 рівні частини.

Внаслідок особливості обертання Землі т. весни зсувається по екліптиці на захід (явище т. зв. прецесії) із швидкістю $50'256''$ на рік. Отже, коли т. весни в цьому році збіглася з центром якоїсь зорі, наступного року відстань між ними дорівнюватиме $50'256''$, ще через рік — вдвічі більше тощо. В цілому ж т. весни проходить кожне сузір'я зодіаку в середньому за 2 тис. років.

Мал. 5. Видимий рух сонця протягом року в колі зодіаку.

Мал. 6. Грецький зодіак епохи еллінізму.

Мал. 7—8. Давньоєгипетські зодіаки.

Мал. 9. Давньоарабський зодіак.

- I
- II
- III
- IV
- V
- VI
- VII
- VIII
- IX
- X
- XI
- XII
- XIII
- XIV
- XV

- XVI
- XVII
- XVIII
- XIX
- XX
- XXI
- XXII
- XXIII
- XXIV
- XXV
- XXVI
- XXVII
- XXVIII
- XXIX
- XXX

Мал. 10. Римський зодіак: зверху зображені боги планет (днів тижня), праворуч та ліворуч — дні місяця, в центрі — коло зодіакальних сузір'їв.

Мал. 11. Давньокитайський зодіак.

На практиці це означає, що приблизно через 2 тис. років головування в зодіаку переходить до наступного (яке було до цього 12-м, останнім) сузір'я. Але розміри сузір'їв на екліптиці не однакові й не дорівнюють точно 30° , тому кожне сузір'я т. весни проходить за різне число років. Так, наприклад, в 4400—1720 рр. зодіак очолював Телець, у 1720 р. до н.е. — 20 р.н.е. — Овен, а після цього й тепер — Риби (розрахунки проведені автором самостійно — бо дані інших дослідників дуже відрізняються від істинних — за одним із найкращих старих великомасштабних атласів — атласом Й. Боде, виданим у 1801 р., з консультаціями із співробітниками кафедр астрономії Київського та Московського університетів — професором Всехсвятським С. К., доцентами Дрофю В. К. та Куликовським П. Г.).

Разом з т. весни на захід пересуваються точки інших пір року, які також проходять за рівні проміжки часу різне число інших сузір'їв зодіаку. В результаті цього до пір року належить різне число сузір'їв (як правило 2—4), яке також змінюється в результаті явища прецесії. Нині, наприклад, сузір'ям весни є Риби (1-й місяць), т. літа перебуває в Близнятах (4-й місяць), т. осені — в Діві (7-й місяць), а т. зими — в Стрільці (10-й місяць).

Загальновизнано, що у всіх народів Старого Світу давня існував єдиний тип зодіаку, а всі відомі нам зодіаки, в тому числі й один із найоригінальніших — китайський, мають своєю основою передньоазіатський зодіак (мал. 7—11). Найдавніші зображення зодіаків чи їх частин, які належали народам як з класовим, так і з родовим ладом — з Сальсету, Верхнього Єгипту, Акаду, Вірменії, Мохенджо-Даро та ін., датуються IV—III тис. до н.е., але у вавилонському міфі створення зодіаку головним богом Вавилону Мардуком та опис прецесії віднесено до вступу т. весни до сузір'я Близнят, що відбулося на поч. VII тис. до н.е. В цілому можна вважати, що зодіак з'являється як календарно-геоцентрична модель у людей епохи неоліту — останньої доби кам'яного віку, коли відбувся перехід від привласнюючих (збиральництва, мисливства) до відтворюючих форм (скотарство, землеробство) господарства, процес яких необхідно було планувати вже самій людині.

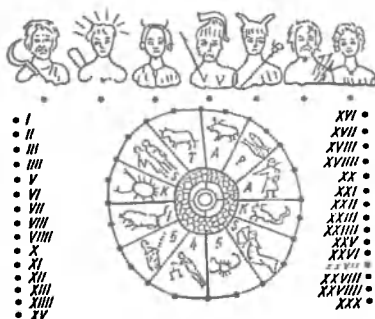
У давнину зодіак мав, напевне, величезне значення і в житті слов'ян. Прикладом цього можуть бути астрономічні аспекти функції давньоруського «скотійного бога» Волоса. Спорідненість імені Волоса з назвами Плеяд (скупчення зорь, що входять до складу зодіакального сузір'я Тельця), відомих у слов'янських народів як Волосині, Волосянка, Волосожари, Власці, Власи, Власожельці, Власожелішті, Власожилішті, Власожаліца,

Мал. 7—8. Давньоєгипетські зодіаки.

Мал. 9. Давньоарабський зодіак.

Мал. 10. Римський зодіак: зверху зображені боги планет (дні тижня), праворуч та ліворуч — дні місяця, в центрі — коло зодіакальних сузір'їв.

Мал. 11. Давньокитайський зодіак.

На практиці це означає, що приблизно через 2 тис. років говування в зодіаку переходить до наступного (яке було до цього 12-м, останнім) сузір'я. Але розміри сузір'їв на екліптиці не однакові й не дорівнюють точно 30° , тому кожне сузір'я т. весни проходить за різне число років. Так, наприклад, в 4400—1720 рр. зодіак очолював Телець, у 1720 р. до н.е. — 20 р.н.е. — Овен, а після цього й тепер — Риби (розрахунки проведені автором самостійно — бо дані інших дослідників дуже відрізняються від істинних — за одним із найкращих старих великомасштабних атласів — атласом Й. Боде, виданим у 1801 р., з консультаціями із співробітниками кафедр астрономії Київського та Московського університетів — професором Всехсвятським С. К., доцентами Дрофю В. К. та Куликовським П. Г.).

Разом з т. весни на захід пересуваються точки інших пір року, які також проходять за рівні проміжки часу різне число інших сузір'їв зодіаку. В результаті цього до пір року належить різне число сузір'їв (як правило 2—4), яке також змінюється в результаті явища прецесії. Нині, наприклад, сузір'ям весни є Риби (1-й місяць), т. літа перебуває в Близнятах (4-й місяць), т. осені — в Діві (7-й місяць), а т. зими — в Стрільці (10-й місяць).

Загальноновизнано, що у всіх народів Старого Світу здавна існував єдиний тип зодіаку, а всі відомі нам зодіаки, в тому числі й один із найоригінальніших — китайський, мають своєю основою передньоазіатський зодіак (мал. 7—11). Найдавніші зображення зодіаків чи їх частин, які належали народам як з класовим, так і з родовим ладом — з Сальсету, Верхнього Єгипту, Акаду, Вірменії, Мохенджо-Даро та ін., датуються IV—III тис. до н.е., але у вавилонському міфі створення зодіаку головним богом Вавилону Мардуком та опис прецесії віднесено до вступу т. весни до сузір'я Близнят, що відбулося на поч. VII тис. до н.е. В цілому можна вважати, що зодіак з'являється як календарно-геоцентрична модель у людей епохи неоліту — останньої доби кам'яного віку, коли відбувся перехід від привласнюючих (збиральництва, мисливства) до відтворюючих форм (скотарство, землеробство) господарства, процес яких необхідно було планувати вже самій людині.

У давнину зодіак мав, напевне, величезне значення і в житті слов'ян. Прикладом цього можуть бути астрономічні аспекти функції давньоруського «скотійного бога» Волоса. Спорідненість імені Волоса з назвами Плеяд (скупчення зорь, що входять до складу зодіакального сузір'я Тельця), відомих у слов'янських народів як Волосині, Волосянка, Волосожари, Власці, Власи, Власожельці, Власожелішті, Власожилішті, Власожаліца,

Влашичи, Влацичи, свідчать про можливість розглядати Плеяди складовою частиною Волоса або як його дітей, а внаслідок цього самого Волоса, як зазначив О. П. Знойко, ототожнювати з небесним биком Тельцем.

З іншого боку, враховуючи висновок Ф. Ф. Болонева про те, що масляна у слов'ян-язичників була святом Нового року, який визначався за весняним рівноденням, а масло, яким користувалися на масляну, за іменем Волоса звалось «волосиним» або «воложим», у Волосові слід розуміти основний персонаж свята масляної й Нового року, тобто й весняного рівнодення. За аналогією з календарями інших народів таким персонажем повинно бути зодіакальне сузір'я, в якому в той час перебуває т. весни — місце сонця в день весняного рівнодення. Отже, цілком можливо, що першим сузір'ям і був деякий час Волос-Телець.

Оскільки ж Волос-Телець очолював зодіак лише в 4400—1720 рр. до н.е., тобто в основному в V—III тис. до н.е., можна стверджувати про дуже давнє коріння культу Волоса й припускати його існування вже в IV тис. до н.е. Вірогідність цього підтверджується у висновках Рибакова В. О., Знойка О. П. про датування протослов'янського періоду, починаючи з IV—III тис. до н.е.

Маючи величезне значення в житті людини, річний рух часу та сонця в колі зодіаку відбився в численних сонячних символах (бляшках, медальйонах...) міднобронзового та ранньозалізного віків, де напрямок цього руху — проти годинникової стрілки — вказують голівки птахів, тварин, ноги та ін. (мал. 12—14).

Таким чином, наведені приклади, засвідчуючи величезну роль категорії часу в житті давньої людини, підкреслюють певне наукове розуміння й використання цієї категорії на практиці. Водночас ці приклади спростовують теорії як про «дикунський» стан мислення ще первісної людини, так і його суто релігійний характер.

Мал. 12—14. Символи сонця міднобронзового та ранньозалізного віків, які символізують рух часу та сонця в колі зодіаку.